

- **M. Ākif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku***, ISBN 978-975-8740-55-0, Karton Kapak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, 284 sayfa.

Deęerlendiren: Arř. Gör. Muhammed Ferruh ORUÇ*

Eser, ikinci basım olmaktan ziyade gözden geçirilmiş yeni basım izlenimi veriyor. Eserin ilk basımıyla bu basımı arasında otuz sene gibi bir zaman geçmiş ve bu zaman içerisinde, yazarın da ifade ettiği üzere (s. 15), yeni belgeler incelenmiş, dolayısıyla ilk basımın daha zenginleştirilmiş ve genişletilmiş bir baskısı okuma fırsatı elde edilmiştir.

Eserin *Osmanlı Aile Hukuku* şeklinde isimlendirilmiş olması okuyucuyu yanlış yönlendirmemelidir. Çünkü eser, İslam hukukunun aile ile ilgili ahkâmını değil, bu ahkâmın yaklaşık altı asırlık bir dönemde Osmanlı coğrafyasındaki pratiğini incelemektedir. Eserin bu özelliğini bizzat yazar ifade etmektedir (s. 18). Dolayısıyla eserde İslam aile hukuku anlatımından çok Osmanlı tarihi içerisinde nasıl bir uygulama alanı bulunduğu, karşılaşılan sorunları çözmede yeterli mi olduğu yoksa yeni sorunlar mı doğurduğu örnekler eşliğinde anlatılmaktadır. Yazarın ifadesiyle Osmanlı topraklarında uygulanan aile hukuku haritası çıkarılmıştır.

Eser, fıkıh tarihi özellikle de Osmanlı dönemi fıkıh tarihi çalışmaları açısından değerli bir örnektir. Osmanlı dönemi aile hukuku uygulamaları tarihi belgelerle birlikte aktarılmaktadır. Bu özelliğiyle eser, Osmanlı dönemi fıkıh tarihi araştırmacıları için mutlaka incelenmesi gereken bir kaynaktır. Özellikle Mecelle sonrası kanunlaştırma faaliyetlerinin en önemli vesikası olan Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin arka planında hangi sâiklerin bulunduğunu, dönemin hangi şartları taşıdığını ve özellikle de Kararname'yi hazırlayan zihin yapısını merak edenlerin mutlaka müracaat etmesi gereken bir rehberdir.

Ancak *Osmanlı Aile Hukuku* unvanına sahip olan bu eser, aile hukuku konularının fıkhi açıdan araştırılacağı ve izinin sürüleceği bir eser olarak görülmemelidir. Zira eserin kaleme alınmasının amacı bu değildir. Dolayısıyla eser hakkında bir eleştiri noktası olarak görülmemelidir. Örneğin Hanefi mezhebine ait bir görüş aktarılacağında çoğunlukla İmam Meręinânî'ye ait (ö. 593/1197) *el-Hidâye* nakilleriyle yetinilmektedir. Bu da eserin kaleme alınış hedefin fıkhi hükümlerin ilgili kaynaklardan takibi olmadığına işaret etmektedir (s. 120).

* İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, muhammedforuc@gmail.com

Osmanlı döneminde uygulanan fıkıh pratiğinin altı asırlık bir tecrübeye sahip olduğu aktarılmaktadır. Bu uygulamanın da Osmanlı devletinin hukuk alanında elde ettiği istikrarın ve düzenin arkasındaki faktör olduğu da yine yazar tarafından eserin birkaç bölümünde ifade edilmektedir. Ancak Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin tanıtıldığı ve değerlendirildiği ikinci kısımda ise Kararname öncesi dönemin aslında bünyesinde pek çok sıkıntıyı barındırdığı ve bu sıkıntıların ancak Kararname'nin eklektik/telifikçi yapısıyla aşılabildiği belirtilmektedir. Burada Osmanlı'nın Kararname öncesi ve sonrası dönemleri hakkında yapılan çelişik iki yargının biraz daha üzerinde durularak açıklanmasının okuyucu açısından faydalı olacağını düşünüyoruz. Zira Kararname öncesi dönem için hukukun istikrarından bahsettikten sonra Hanefi mezhebinin bazı konularda çözümsüzlük barındırdığını ifade etmek ilk bakışta tutarsız görünmektedir.

Aile hukuku ile ilgili olarak pek çok çalışma yapılmıştır. Klasik dönemde daha ziyade furuu fıkıh eserlerinin *Kitâbu'n-Nikâh* bölümlerinde işlenmektedir. Yakın zaman diliminde modern hukuk ilminin de etkisiyle, uzmanlık alanlarının birbirlerinden ayrılmasından sonra müstakil olarak *Ahvâl-ı Şahsiyye* başlığıyla işlenmektedir. Bunun yanında devlet elinde kanunlaştırma şeklinde de ele alındığını olmuştur.

İncelediğimiz *Osmanlı Aile Hukuku* isimli eser, M. Âkif Aydın'ın 1981 yılında tamamladığı "Osmanlı Aile Hukukundaki Gelişmeler (19. ve 20. yy.) ve Hukuk-i Aile Kararnamesi" isimli doktora tezinin, kendisi tarafından genişletilmiş halidir. Burada şunu ifade etmemiz isabetli olacaktır. Söz konusu eser, fikhî bakış açısıyla aileyi konu edinmemekte, *Hukûk-ı Âile Kararnamesi* ekseninde Osmanlı coğrafyasındaki aile hukuku uygulamalarını incelemektedir.

Kitap; giriş, iki ana kısım, sonuç ve *Hukûk-ı Âile Kararnamesi*'nin sunumunu barındıran ek bölümden oluşmaktadır. Ayrıca kitabın ana kısımları kendi içlerinde alt bölümlere ayrılmıştır. Birinci kısım, iki alt bölüme ayrılırken, ikinci kısım üç alt bölüme ayrılmıştır. Bu bölümleri de kaynakça ve okuyucunun eserden daha kolay faydalanmasına yardım eden dizin izlemektedir.

Giriş bölümü, "Aile Hukukunun Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Uygulanışı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Aydın Osmanlı hukuku tabiriyle hangi anlamı kast ettiğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, Osmanlı hukuku tabiri aslında İslam hukukundan tamamen farklı bir hukuk sistemini ifade etmemektedir. Ancak Osmanlı dönemindeki uygulamanın, diğer bir ifadeyle ictihad temelli gelişen hükümlerin yanında bir de padişah tasarrufuyla elde edilen kanunlarını da içine alan Osmanlı uygulamasını ayırt etmek için bu ifade yazar tarafından kullanılmıştır (s. 24). Dolayısıyla Osmanlı hukuku dendiğinde iki özelliği bünyesinde barındıran bir hukuk sistemi anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi bütün Müslüman devletlerde

ortak olan dini/şer'î hukuk iken, diğeri ise İslam öncesi Türk kültüründe temeli bulunan ve Osmanlı devlet ricali elinde şekillenen örfi hukuk olmaktadır. Osmanlı hukukunun bu genel özelliğini tanıttıktan sonra Aydın, aile hukukunda görülen karma durumu dile getirmektedir. Osmanlı dönemi aile hukuku uygulamalarının oluşumuna etki eden faktörlerin sunumuyla bölüm sona ermektedir. Bu faktörler şu başlıklar altında sayılmaktadır: Resmi mezhep uygulaması, Kadıların aile hukukunda rolü, Dîvân-ı hümayun, Aile hukukunda fetvanın rolü, Aile hukuku uygulamalarındaki yardımcı kaynaklar ve gayrimüslimlerin konumları.

Giriş kısmında en dikkat çekici konular, Osmanlı aile hukuku uygulamalarının arkasında yatan faktörlerin aktarıldığı son bölümdür. Bu bölümde ifade edilmesi gereken noktalardan birisi, Weber tarafından yöneltilen Osmanlı hukukunun keyfilik, diğeri bir ifadeyle Osmanlı hukukunun kadıların tercihleriyle oluşmuş kendine özgü bir hukuk sistemi oluşu iddialarıdır. Aydın, Osmanlı hukukuna yöneltilen bu iddiaları kabul etmemektedir. İddiaya delil olarak sunulan bütün meselelerin aslında diğeri mezheplerin görüşlerinden veya Hanefi mezhebinde tercih dışı bırakılan görüşlerden alındığını ifade etmektedir (s. 32).

Üzerinde durulması gereken bir diğeri nokta ise şurasıdır. Hanefi mezhebi devletin resmi mezhebi olmadan evvel sünni mezheplerden kadı atamaları yapılmaktaydı. Bununla birlikte kadılar zaruret halinde diğeri mezheplerin görüşlerinden de yararlanabiliyordu. 15. yüzyıldan itibaren Hanefi mezhebi görüşlerinin dışında hüküm/fetva verilemeyeceği karara bağlanmasından sonra Hanefi mezhebine mensup olmayan vatandaşların yaşadığı topraklarda bir takım sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Hukukun sekteye uğraması hayatın durması gibi mümkün olmadığı için Hanefi kadılar bu olumsuzlukları hukuk dışı olarak yorumlanabilecek bazı uygulamalarla telafi yoluna gittiler (s. 29-30). Kadı naibliği diye bilinen bu yöntemde kendisine getirilen bir konuyu Hanefi mezhebinin görüşüyle çözemeyen Hanefi kadılar, meseleyi neticelendirecek diğeri mezhep mensubu kadıları kendi yerine vekil tayin ederek mesele hakkında onun hüküm vermesine imkân sunmaktaydılar.

Mezhep uygulamalarının farklılığına işaret ettiği düşünülebilecek diğeri bir konu da şudur. Anadolu ve Rumeli topraklarında daha ziyade muhâlaa ve şartlı boşama vakaları görülürken, Arap toplumunun yaşadığı bölgelerde ise muhâlaa ve şartlı boşama yerine boşanma vakalarının görülmesidir (s. 31).

Mahalli mahkemelerden istediği kararı elde edemeyen kişiler için divan-ı hümayun mahkemesine davayı taşıma hakkı saklı bulunmaktadır. Eğer padişah kendisine ulaştırılan davadaki şikâyeti haklı bulursa bağlayıcı olarak hüküm bu doğrultuda verilir (s.32). Bu ve benzer durumlar, Osmanlı hukukunun örfi uygulamalarına örnek teşkil ettiği belirtilmektedir.

M. Âkif Aydın'ın eserinde birkaç defa altını çizdiği gibi Osmanlı hukuku ifadesi yaklaşık altı asırlık bir zaman diliminde uygulanan hukuku ifade etmektedir. Ancak altı asırlık bu pratik her dönemde aynı özellikleri taşımamaktadır. M. Âkif Aydın da buradan yola çıkarak Osmanlı hukukunu iki döneme ayırmaktadır. Bunlar; *Klasik dönem* ve *Modernleşme dönemi*dir. Tabii bu ayırma götüren kırılma noktası Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşadığı, siyasetten hukuka pek çok alanda etkisini gösteren *batılılaşma* serüvenidir. Bu serüvenin başladığı kabul edilen nokta ise 1839'da Gülhané'de okunan hatt-ı hümayundur.

M. Âkif Aydın, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukuku" adını verdiği birinci kısmı, *batılılaşma* serüveninden önceki döneme ayırmıştır. Birinci kısmı, yazımızın girişinde de belirttiğimiz gibi, iki alt bölüme ayırmıştır. Birinci bölüm de evlenme, ikinci bölüm ise evliliğin sona ermesi konularını kaleme almıştır.

Birinci bölümde aile hukuku denildiğinde akla gelen ilk basamak yani nikâh/ evlilik akdi tanıtılmaktadır. Nişanlılık sürecinden başlayarak evlilikle ilgili aşamalar, aranan şartlar ve evliliğin doğurduğu hukuki sorumluluklar tanıtılmaktadır. Bununla birlikte; ikrah halinde yapılan evlilikler, teaddüd-i zevcât, evlat edinme ve gayrimüslimlerin evlilikleri gibi konular da bu bölümde incelenmektedir.

Bölümün girizgâhı kabul edebileceğimiz ilk başlığın "Osmanlı Ailesi" olması ise başlığın altında anlatılanlarla pek uyum içerisinde görünmemektedir (s. 43). Zira bu başlığın altında aile kavramı açıklandıktan sonra "Osmanlı aile hukuku" ifadesinin neyi anlattığına işaret edilmektedir.

Bundan sonra evliliğe hazırlık anlamı yüklenebilecek olan nişanlılık konusuna geçilmiştir. Nişanlılık sürecinde verilen hediyelerin durumu ifade edilmektedir. Osmanlı hukukunun örfi özelliğini gösteren başlık, kalın gibi bazı Türk kültüründen gelen uygulamalara işaret edilmektedir (s. 49).

Nikâh için aranan izinnameleler, şer'î/dini olarak aranan şartlar değil devletin hukuki alanda belli bir istikrara ve düzene kavuşturulması amacına dönük şartlar olduğunu ifade etmektedir (s. 68). Aynı şekilde Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) tarafından hayata geçirilen, nikâhların devlet tarafından takibi ile ilgili esasların da aynı amaca yönelik olduğuna işaret edilmektedir. Dolayısıyla devlet tarafından alınan bu tedbirlerle eşler arasında bir anlaşmazlık meydana geldiği takdirde, tarafların mahkeme tarafından dinlenmesi ve sonucunda bir karar verilmesi ancak nikâhın devletin öngördüğü şekilde akdedilmiş olmasına bağlanmaktadır. Her ne kadar bu konudaki düzenlemenin ilk defa Ebüssuûd Efendi tarafından yapıldığına dair yaygın kanaat olsa da aslında ilk izlerin Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) *Mühimmâtü'l-müftî* adlı eserinde görüldüğünü belirtmektedir (s. 70).

Aile ile ilgili hukuklarında kendilerine devlet tarafından özgürlük tanınmasına rağmen gayrimüslimlerin evliliklerini devlet kanalıyla tescil ettirmeleri de bu bağlayıcılığı aramalarıyla ilişkilidir. Aydın, bu durumu belirttiikten sonra gayrimüslim evliliklerini kadılar tarafından değil kâtipler tarafından kayda alınması suretiyle Müslüman tebaadan ayrı tutulduğunu belirtmektedir (s. 35-39, 67). Bununla birlikte nikâhların devlet tarafından yetkilendirilmiş kişiler eliyle kıyılmasının Osmanlı öncesine kadar götürülebileceğini aktarmaktadır. Örneğin Memlûkler devrinde kendilerine *akkâdü'l-enkiha* denen nikâh memurlarının görev yaptığını belirtmektedir (s. 60).

Birinci bölümde incelenen konulardan birisi, aynı zamanda Hanefi mezhebine de yöneltilen eleştiri konusu olan velisinin izni olmadan akdedilen evliliklerdir (s. 55-57). Kanuni döneminde (1520-1566) alınan kararlar velisinin izni ve rızası olmadan kıyılan nikâhlar geçersiz kılınmış, kadılar bu nikâhları kıymamakla memur kılınmıştır. Bu görüş, Hanefi mezhebinde tercih edilmeyen görüştür. Çünkü mezhepte tercih edilen görüşe göre, bâliğ olmak kaydıyla, velisinin izni olmadan kıyılan nikâhlar geçerlidir (s. 55-58).

Aydın, nişanın bozulmasına ilişkin düzenli kayıtlara rastlanmamasına iki ihtimalle yaklaşmaktadır. Aydın'a göre ilk ihtimal, gerçekten nişan bozulmasıyla karşılaşılması iken, diğer ihtimal ise ancak hukuki zorunluluk halinde değer atfedilebilecek nişan bozulması olaylarını kayıt altına almak eğilimidir.

Ayrıca bu bölümle ilgili olarak şu noktaya da değinmek isabetli olacaktır. Oryantalistler İslam hukukundaki evlilik akdini satım akdine benzetmektedir. Aydın, nikâh akdinin kurucu unsurlarını tek tek inceleyerek oryantalistlerin bu iddialarına cevap vermektedir (s. 51).

İkinci bölümde ise evliliğin sona ermesinin nasıl ve hangi yollarla gerçekleştiği tanıtılmaktadır. Bölümde evliliğin sona ermesi; talak, muhâlaa ve kazâi boşama olmak üzere üç başlık altında anlatılmaktadır. Hemen akabinde evliliğin sona ermesinden sonra ortaya çıkan hukuki sonuçları aktarılmaktadır. Bu hukuki sonuçlar ise çocukların durumu, eşin bekleyeceği iddet süresi ve iddet süresince eşe ödenecek nafakadır. Mezheplerin konuya yaklaşımları ve görüş farklılıklarına ihtiyaç oldukça yer verilmektedir. Talak bahsinde; boşama kayıtlarının mahkeme tarafından kayıt altına alınması, üç talakın tek seferde kullanılması, *tefviz-i talak*, *takyid-i talak* ve mükrehin talakının durumu gibi konular incelenmektedir. Kadının mahkemeye boşama için gitmesine imkân tanıyan şartlar ise kazâi boşama başlığında ifade edilmektedir. Burada iki konunun üzerinde ayrıca durulmaktadır. Kararname'nin de Hanefi mezhebinin hâkim görüşünün dışında kanunlaştırdığı bu iki konu, kocanın mefkûd olması ve kazâi boşama için cinsi hastalıkların dışında kalan sebeplerdir.

İkinci kısım, yazar tarafından, üç alt bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde Tanzimat ile başlayan hukuki değişim ve Kararname'ye götüren gelişmeler anlatılmaktadır. İkinci bölümde Kararname'nin önemi, hukuk tarihindeki yeri, Kararname'nin hazırlandığı dönemdeki hâkim düşünceler, Kararname'nin getirdiği yenilikler, Kararname'ye yöneltilen eleştiriler ve Kararname'nin uygulanışı ile diğer İslam ülkelerine etkileri anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise Kararname'nin yürürlükten kaldırılmasından sonra yaşanan gelişmeler anlatılmaktadır. Kararname hakkında Aydın'ın şu yorumu çok isabetli olmasının yanında söz konusu dönemde yaşanan ikilemi ortaya koymaktadır: “Netice itibarıyla *Hukuk-ı Âile Kararnâmesi*, Meşrutiyet devrinin ruhunu bünyesinde taşımakta, bir taraftan yeniye yönelirken diğer taraftan eskiye göz kapamamaktadır.” (s. 175)

İkinci kısmın ilk bölümü Tanzimat dönemiyle başlayan yenilenme, batılılaşma rüzgârıyla birlikte hukuk alanında girilen yeni kanunların hazırlanması sürecini kapsıyor. Tabii burada vurgu yapılması gereken ilk konu olarak *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* ile konuya giriş yapılıyor. Mecelle ile hangi alanlarda kanunlaştırma yapıldığını ve hangi alanlarda boşluk bırakıldığına işaret ediliyor. Burada aile hukuku ile ilgili gereksinim, toplumun yapısı ve zamanın ihtiyaçları çerçevesinde nasıl bir kanuna ihtiyaç duyulduğuna değiniliyor. Bundan sonra ise hazırlanan *Hukuk-ı Âile Kararnâmesi* ile Mecelle arasındaki yapısal farklılıklara işaret ediliyor. Bu farklar arasında özellikle Kararname'nin taşıdığı eklektik yapıya ayrıca vurgu yapılıyor.

Tanzimat döneminde görülen önemli kanunlaştırma çalışmalarına yer verdikten sonra Kararname ile son bulan yolculuğun arkasında yatan gelişmeler ele alınıyor. Aydın bu gelişmeleri şu başlıklarla okuyuculara sunuyor: *Evlenme ve Boşanmalarda Devlet Kontrolünün Artması*, *Velinin Kaçınması Halinde Kadının Evlendirme İzni Vermesi*, *Mehir Konusunda Getirilen Sınırlamalar*, *İran Tebaası Olanlarla Evlenme Yasağı*, *Emvâl-i Eytâm Sandıklarının Kuruluşu ve Tefrik Sebeplerinin Genişletilmesi*.

M. Âkif Aydın'ın, ikinci kısmın ikinci bölümünde, Kararname'yi hazırlayan ve çağırın şartları tanıttığı pasajlar dikkatle okunması gereken bölümlerdir. Zira Osmanlı toplumunun karşı karşıya kaldığı fikri akımlar, uzun yıllardır devam eden savaş ortamının getirdiği birtakım mecburiyetler Kararname'ye giden yolu açmıştır. Kitapta şu dikkat çekici tespitler yapılmaktadır. Savaştan dönemeyen erkeklerin sosyal hayatta işgal ettiği bazı görevleri kadınlar doldurmaya başlamıştır. Bu da zamanla kadınların ailede ve toplumda üstlendiği rollerin değişmesine neden olmuştur. Rollerini değiştiren kadınlar bunun sonucunda da hukuki alanda yeni taleplerde bulunmaya başlamışlardır. İşte hak arayışında bulunan kadınların oluşturduğu feminist akım, Kararname'nin hazırlanmasında etkili olan fikri arka planlardan birisidir.

Ziya Gökalp (ö. 1924), Kararname'nin hazırlık döneminde aile hukukuyla ilgili bazı uygulamaları eleştirmektedir. Gökalp görüşlerini yazdığı makaleler ve aile hukukunda yapılmasını tavsiye ettiği ıslahatları İttihad ve Terakki Partisi yetkililerine sunmuştu. Ancak Gökalp'in bu görüşleri iddiaların aksine kendisinin baskılarıyla değil mezheplerle örtüştüğü ölçüde Kararname'ye girmiştir. Örneğin örf, Gökalp'in öngördüğü gibi sınırsız bir kuvvetle değil İslam hukukunun örfü bir yöntem olarak kabul ettiği derecede Kararname'de kendine yer bulabilmiştir (s. 174).

Bu bölümde ele alınan konulardan üzerinde durmak istediğimiz bir diğeri de "Aile meclisi" uygulamasıdır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'na (ö. 1974) göre bu uygulama Kararname'ye batı uyarlamasıdır. Aydın, Fındıkoğlu'nun bu görüşünün kelimenin Fransızca *conseil de famille* ifadesinden esinlenerek geçirildiğini düşüncesine bağlamaktadır. Fakat İslam hukukundan haberdar olan kişiler bu terim Fransızca bir karşılıktan alınsa bile *aile meclisi* uygulamasının aslının; "Eğer karı kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır." mealindeki ayetten geldiğini bilmektedir. Burada batıdan esinlendiği söylenecek olan şey sadece isimlendirme de olabilir (s. 188).

İkinci kısmın üçüncü ve son bölümünde ise Kararname'nin yürürlükten kaldırılmasından sonraki dönemde görülen gelişmeler aktarılmaktadır. Bu son bölüm, hukuk tarihi açısından ve yakın tarihte nasıl bir süreçten geçildiğini anlatmaktadır. Bu özelliği dolayısıyla dikkatle okunması gereken bilgileri barındırmaktadır. Kararname'nin yürürlükten kaldırılmasından sonra oluşan hukuki boşluğun giderilmesi için yapılan iki çalışma yanında genel olarak nasıl bir hukuki yapının inşa edilmesinin kararlaştırıldığı da tanıtılmaktadır. Hukuki yapı için yapılan hazırlıklar yeni devletin ilk anayasası olan 1921 tarihli *Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu*'nda görülmektedir. Kararname'nin yerini alması için yapılan çalışmaların ilki ise 1923 tarihlidir ve Kararname'yi hazırlayan heyet tarafından düzenlenmiştir. Hem esas kanunda hem de bu taslak çalışmasında, *ahkâm-ı fıkhîyye* tabiri kullanılmaktadır. Şer'î hukuk terk edilmemiş, hatta hukuki geçerliliğin aranacağı ilk merci olmak özelliğini korumaktadır. Ancak komisyon tarafından incelenmiş ve ufak değişikliklerle kabul edilip yürürlüğe girmeyi beklerken geri çekilmiştir. İkinci çalışma ise 1924 tarihlidir ve ilhamını komisyonun prensiplerinde belirlenen şu cümlelerle anlatılan *yüksek medeniyeti temsil eden garb milletlerinin kavân-ı mütekâbilesinden* almaktadır. İki çalışma arasındaki en çarpıcı değişim tam da bu noktadadır. Kendi köklerimiz *muasır medeniyetleri yakalama* uğruna feda edilmiştir. M. Âkif Aydın, burada çok dikkat çekici bir noktayı okuyuculara sunmaktadır. İkinci çalışmayı hazırlayacak heyetin üyelerinden birisi de meşhur son dönem Osmanlı âlimlerinden

Ömer Nasuhi (Bilmen) Efendi'dir (ö. 1971). Kendisi heyetin çalışma prensiplerini öğrendikten sonra sağlık gerekçesiyle heyetten affını istemiştir (s. 210). Ancak bu çalışma da Lozan görüşmeleri sonrasında terk edilmiş, milli hukuk inşası düşüncesi bırakılmış ve *yüksek medeniyeti temsil eden garb milletlerinden* iktibas edilen kanunla eksiklikler ikmal edilmiştir.

M. Âkif Aydın sonuç bölümünde, Osmanlı aile hukuku uygulamalarının genel hatlarını tekrar dile getirmektedir. İslam hukukunun yürürlükte olduğu ülkelerde esas bakımından aile hukuku uygulamalarının aynı özellikleri göstermesine rağmen uygulamada bir takım farklılıkların görülebildiğini aktarmaktadır. Örneğin Anadolu toprakları ile Arapların yaşadığı topraklar, aynı merkezin idaresine ve aynı kanunlara bağlı bulunmaktaydılar. Fakat evliliğin sona erme şekillerin ve defterlere kayıt edilen rakamların bu iki bölgede farklılık arz ettiğine bu bölümde tekrar dikkat çekmektedir. Aile hukuku alanında Kararname'nin sahip olduğu ayrıcalıklı konumuna tekrar işaret ederek Kararname'nin ilgili olduğu dönemde geçirdiği aşamalara işaret etmektedir.

Eserde çoğunluğu baskıdan kaynaklanan bazı hatalar bulunmaktadır. Ancak bu hataların, ele alınan konular açısından eseri olumsuz etkilediğini söylemek haksızlık olacaktır. Bir örnekle bu durumun daha isabetli bir şekilde açıklanabileceği kanaatini taşımaktayız: Örneğin sayfa 216'da doğru yazımı "işleyişi" şeklinde olması gereken kelime "işleyini" şeklinde yazılmışken; sayfa 176'da "tahkik etme imkânı bulamadığımız" şeklinde olması gerektiğini düşündüğümüz kısım "tahkik etme bulamadığımız" şeklinde aktarılmaktadır. Sayıca çok fazla olmasa bile kurulan bazı uzun cümlelerde de ufak tefek hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin; cümleye etken başladıktan sonra aynı cümle edilgen ifadeyle bitirilmektedir (s. 151). Burada dikkatten kaçan bir noktaya da işaret etmek faydalı olacaktır. İkinci kısımda Kararname'nin boşanma hakkında getirdiği hükümlerin anlatıldığı başlıkta "aile meclisi" uygulaması aktarılırken kaynak gösterilen ayetin numarası hatalı aktarılmıştır. Nisâ, 4/35 şeklinde olması gereken ayet numarası, Nisâ, 4/84 şeklinde verilmiştir. Zannımızca bu hata, *Şâmile* programında görülen sayfa numarasının sehven ayet numarası olarak alınmasından kaynaklanmaktadır (s. 188).

Ancak bu yazım hatalarının yanında M. Âkif Aydın'ın; hukuk tarihi ve Kararname hakkında yaptığı derin araştırmalar sonucunda ulaştığı tespitlerin hakkını teslim etmemek, en hafif ifadeyle, ihmal olacaktır. Örneğin; Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin yürürlüğe girdiği tarihle ilgili araştırmaların aktarıldığı dipnot, harcanan gayreti, zamanı ve özveriyi ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Aile Hukuku" ismini taşıyan eser, hukuk tarihi özellikle de Osmanlı dönemi hukuku çalışmaları açısından mutlaka okunması gereken bir çalışma olduğu kanaatindeyiz.